

ҚАЗЫҒҰРТТЫҚ СОҒЫС ТҰТҚЫНДАРЫНЫҢ ҚАСІРЕТІ

Соғыс тұтқындары мәселесі – тереңірек үңілуді қажет ететін өзекті тақырып. Әсіресе «Түркістан легионында» тұтқын болғандар турасында әлі күнге дейін тұщымды зерттеу аз. Соңғы деректерге сүйенсек, неміс концлагерьлерінде бақилық болғандардың саны 3 миллионнан асып жығылады екен. Байыппен үңіпсек, сол кездегі НКВД-ның да тұтқын біткеннің бәріне теріс көзқарас қалыптастырып, «өз еркімен әрі қаруымен фашистерге берілгендігі», «Түркістан легионына» адал қызмет етуге ант бергендігі» жайлы аңыздарды ойдан құрастырып, кешегі қаруластарын жаппай қаралауға көшкендігі де жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Архив құжаттарын ақтара отырып аңғарғанымыз, «легионда» болғандардың арасында оңтүстікқазақстандықтар да баршылық екен. Сол көп құжаттың ішінен біз, әсіресе сол кездегі Қаратас (қазіргі Қазығұрт) ауданынан шыққан тұтқындар тағдырына терең үңіліп, оларға жеке тоқталуды жөн көрдік.

Солардың бірі – Ордабаев Сайдулла 1900 жылы дүниеге келген. Қаратас ауданындағы Жартысу ауылынан шыққан қазақ. Сотталмаған, сауаты жоқ, партия қатарына алынбаған. Әскерге алынғанға дейін «Жаңа тұрмыс» колхозында колхозшы болған. 1942 жылы тұтқынға түсіп, 1945 жылдың маусымында ағылшын лагерінен босатылған.

Дегенмен бұл тұтқында болған азаматтың құжаттары толық сақталмаған. Тергеу материалдары да түгел емес. Тек айыпкердің сиясы еше бастаған, өз қолымен жазылған жауабын ғана таптық. Ежіктей оқи отырып, ұққанымыз, Ордабаев шын мәнінде «легионда» болған екен.

«1942 жылдың көктемінде лагерьде тұтқындардың қарасы көп емес еді. Орманшылар командасына алынып, лагерьден 3 шақырым жерде отын дайындадық. Сайын даладан басқаны көрмеген қыр қазағына қалың орманда жұмыс істеуге көндігу қиындау екен. Кейін келе етім үйреніп кетті. Бұл ойдың басыма қалай келгенін білмеймін, маған мүлгіген ну орманды паналап қашу дұрыс көріне берді.

жерде 1943 жылдың жазына дейін болдым. Бұл жерде де жағдайымыз мез болды дей алмаймыз. Азық-түлік тапшы, кей күндерді аш өткіземіз. Адам жанын шыбын өлтірудей көретін қаскөйлерге қарсы тұрар әл-дәрмен жоқ. Бірер айдан соң тірі қалғандарды бір үлкен лагерьге күзетпен жаяу жеткізді. Қай жер екенін де білмейміз, бірақ Варшаваның жақын екенін естіп жатырмыз. Одан Краков қаласына көштік. Соған қарағанда Совет әскері қарқын алып, тықсырып бара жатқан болу керек деп іштей қуанып жүрдік.

Ал 1944 жылы шілдеде бізді Берлин қаласының сыртына эшелонмен әкелді. Мұнда екі күн аялдаған соң бәрімізді Дортмунд қаласына жеткізіп, жан-жақтағы лагерьлерге тарата бастады. Мен Бохум қаласына жөнелтім. Шырт

Ленинское селосындағы үйіне тінту жүргізілгенде де оның атына берілген №612426 номерлі әскери билет пен №854 паспорт орнына жүретін уақытша куәліктен өзге ештеңе де табылмаған. Яғни сезік тудыратын құжаттардың жоқтығы да жауапсыз сұрақтарды көбейтіп отыр.

Тергеу материалдарына тігілген Жолдасовтың еңбек жолы жайлы мәліметтер мынадай екен:

«... Мен Ташкенттегі қазақ педагогикалық техникумында 1929-1932 жылдары білім алдым, «Қазақ әдебиеті» бөлімін бітіріп, туған жерге оралып, бала оқыттым. 1933-1934 жылдарда өз ауылым – Жартытөбедегі бастауыш мектептің меңгерушісі болдым. 1939 жылға дейін аудандағы бірқатар мектептерде ұстаздық еттім.

басында бізге «Түркістан легионына» өткенімізді хабарлады. Оның қандай «легион» екенін де білмедік. Сұрауға дәрмен қайда?! Осы жерде бізді ұлт-ұлта бөліп, «Орыс азат ету армиясы», Түркістан, грузин, армян, Волга татарлары т.б. легиондар құрылды. Бәрімізді медициналық тексеруден өткізіп, неміс офицерлеріне табыстады».

Қазығұрттық соғыс құрбаны Тілеуқабылов Сопыбектің солдаттық ғұмыры да соқтықпалы-соқпақты жолға толы екен.

1912 жылы Қаратас ауданының Жүзім ауылында туған Сопыбек кедей отбасынан шыққан. 1942-1945 жылдары тұтқында болып, Германияның Бохум, Польшаның Зольдин лагерьлерінде ұсталған. Жоғары білімді, мамандығы мұғалім.

1946 жылы лагерь басшысы, майор Ельмаков берген анықтамада оның соғыстан кейінгі жылдарда, нақтырақ айтсақ, 1945 жылдың 5 қарашасы мен 1946 жылдың 1 ақпаны аралығында Батыс Германиядан тұтқыннан босатылғандар орналастырылған №309 лагерьде есеп бөлімінің тілмашы болып істегені, өз жұмысына жауапкершілікпен қарағаны жазылған. Сондықтан Тілеуқабыловтың талайлы тағдырына тереңірек үңіле отырып, осынау автобиографиядан да қысқаша үзінді бере кетуді жөн көріп отырмыз.

«... Шешемнің көрер жарығы бітіп, көзі жұмылған соң тірі адам тіршілігін жасайды емес пе, 1929 жылға дейін өкемнің тәрбиесінде өстім. Сол жылы өкем мені Шымкенттегі КИМ мектебіне беріп, онда бір жыл оқыдым. Күзге қарай Ленинградтағы «Красный Выборжец» зауыты

қиетіміз де айдан анық. Сондықтан сөзге келмей, арбаларды өртеп жібердік. Штаб басшысы капитан Мумренконың бұйрығын да бұлжытпай орындап, арнайы қаптарда сақталған солдаттардың жеке құжаттарын, топографиялық карталарды жою үшін соңғы арбаға да от қойдық. Осы абыр-сабыр үстінде жау да жетіп келіп, еңгезердей неміс солдаты мені автоматпен ұрып, сұлатып түсірді. Одан арғысын білмеймін, шамада бір сағаттан соң есімді жисам, жартылай жанған арбаның жанында әлі жатыр екенмін. Бұл 1941 жылдың 30 шілдесі еді. Осылайша бізді, 5000-ға жуық әскери тұтқынды жаяу шұбата айдап, Винница қаласына алып келіп, аэродромға жинады. Бәріміз ашпыз, тіске басар түк жоқ. Аштықтан бұратылып, ісініп өлгендердің саны да көбейіп барады. Тәулігіне бір литр су қосылған атала береді. Нан туралы сөз етпей-ақ та қояйын. Ебін тауып қашып шығып, бір айдай әр деревняны бір паналап, немістер жоқ жермен жүріп отырдық. Нәсер жауынға да қарамай, көбіне түнде жолға шығамыз. Кездескен жанның бәрінен азық сұраймыз. Бағытымыз бұлдыр. Арамызда сол жердің тумасы Александр деген серігіміз болды. Гомель облысында тұрады екен. Соның ақылымен туған ауылы Синское селосына да аяқ іліктірдік. Келуін келгенмен, бұл жерде тұрақтай алмайтынымыз анық байқалды. Себебі немістер мал-жанын түк қалдырмай сыпырып кеткесін ауылдағылар да аштыққа ұрына бастапты. Содан аз-кем аялдап, солтүстік-шығысқа бет түзеп, қайта жолға шықтық. «Қырсық

Қашуға ұзақ дайындалдым. Жолдас та таптым. Ташкенттік Николай екеуміз бір пышақ, ескі компас, қос уыс тұз, аздап кегерген қатқан нан тауып, тамыздың басында өбін тауып ол «тозақтан» қашып шықтық. Күндіз қалың бұтаға тығылып, тек түнде өндірте жүріп, оңтүстік-шығысты бетке алып, қапқырап талғанымызша жүре бердік. Кейде алдымыздан село тұрғындары нан, картобын қоржынымызға салып беріп, жол көрсетіп, шығарып салады.

Осылай жолымыз оңғарылып-ақ келе жатыр еді, бір күні түнде қатты нөсер төкті. Тығылар жер таппадық. Үсті-басымыздың бәрі малмандай су. Айдалада бос тұрған жартылай жанған ағаш үйге кірдік те, сілеміз қатып ұйықтап қалыппыз. Бұл шатаспасам, Орлов облысының Глинцы қаласынан 25 шақырым шалғайда жатқан селоның маңайы екен. Жылқы жайып жүрген ауыл балаларынаң жол сұрадық. Ауыл да алыс емес екен. Ол жаққа бару қауіпті, дереу жиналып, бір шақырым жүрдік пе, жүрмедік пе, артымыздан ат тұяғының дәуірі естілді. Балалар балалығын жасап біз туралы ауылдас-тарына айтып қойыпты. Осылайша полицайлардың қолына түстік.

Сытылып кетеміз деп жүріп СС түрмесіне түсіп, күн сайын гестапода азапталып кеп күн жаттық. Немістер де жеңістен күдер үзген-ау, біздің лагерьден қашқанымызға мүлдем сенбей, күн сайын сұраққа алып, «Диверсантсындар, қандай тапсырмамен келдіңдер, қай аймақта парашютпен секірдіңдер?» деп қинауын қоймады.

Ақыры біздің тағдырымызды полицайларға тапсырды. Қайта лагерьге жөнелтуді бұйырыпты. Бірақ Иван атты полицайдың айтуынша, жақын маңайдағы лагерьде тиф ауруы тарап, тұтқындар жаппай қырылып жатыр екен. Мұны естіген бізде ес қалмады. Иванның аяғына жығылып, «зажигалка» сыйлап, осы түрмеде қалдыруын жалынып сұрадық. Қандай жұмыс болса да бас тартпайтынымызды, бұйрығын, айтқанын екі етпейтінімізді айтып жатырмыз. Ол да бізге жаны ашыды ма, көнді. Қалай дегенде де біз тұрған түрме лагерьмен салыстырғанда жұмақ мекені екен. Керші бөлмедегі жағылған пештің жылуы бізге де келіп, әйтеуір жан сақтадық. Бірақ бәрібір кейін лагерьден лагерьге ауыстырылып, азаптың бәрін бастан кештік. Гомель деген жерде болғанымыз ғана есімде қалыпты. Содан соң бізді Барановичи деген жердегі лагерьге жіберіп, сол

ұйқымнан оятып сұрасаң да санамнан шықпас, №2557 бөлмеде жатқанмын. Американдықтар келіп құтқарғанша осында болдым», - деген тұтқынның хатынан бармаған жері, баспаған тауы қалмағанын, жас ғұмырының жалынды шақтарын абақтыда азаппен өткізгенін оқи отырып, біздің де жанымыз күйзелді. Осындай ғұмыры екіншіпен еткен соғыстан қайтқан солдаттар тағдыры тасада қалмаса екен дейміз.

Ал «легионер» Жолдасов Кебей болса осы Қаратас ауданының Жартытебе ауылының азаматы ретінде майданға аттанады. 1914 жылы «Қазақстанның XX жылдығы» колхозында туылған ол соғыстан соң, сотталғанға дейін ез өңіріндегі «Қызыл диқан» кеңшарында тіршілік кешкен.

1939 жылы әскер қатарына алынып, жауынгерлік дайындықтан өткен К.Жолдасов Термез қаласындағы №506 әскери бөлімде қызмет етеді де, 1941 жылы Иранның Гогран қаласына жіберіледі. 1942 жылы бөлім командирі шенін алған Кебей Алматыға оралып, одан әрі Ақмоладағы кавалериялық бөлімде 2 ай болып, майдан даласына бет түзейді. Харьков маңында Жолдасов қызмет еткен 3-армия анталаған жаудың қоршауында қалып, 1942 жылы ауыр жараланып қолға түседі. 3 ай бойы гестапоның тергеудегі азаптарына тезген тұтқын Германияның Нойхамеріндегі лагерьде жол жөндеу жұмыстарына жегілсе, Францияның Альбшрехінде (Альби) де ауыр жұмыстан әбден жүдейді. Ал 1944 жылы Ахметов бастаған 18 адаммен бірге Бельгия партизандарына қашып қосылып, темір жолдарды жарып, күші басым жаумен талай рет шайқасқа түседі. Бірақ бұл жөнінде нақтылы дәлел жоқ.

1944 жылы Голландияда ағылшын әскерімен шайқаста тұтқындалып, Англияға жөнелтіледі. Ғұмыр бойы «Түркістан легионының» тұтқыны», «ағылшын жансызы» деген жаладан басын арашалай алмаған Жолдасовты 1948 жылы жауапқа тартқан Қаратас аудандық ҰҚК қызметкерлері «Үш бұлақ» бастауыш мектебінің бұрынғы мұғалімінің унтер-офицер ретінде «Түркістан легионында» болғанын, кейін легион штабында 1943 жылы (Легионово, Польша) қару-жарақ қоймасын басқарғанын, ағылшын барлауымен біте қайнаспаса да байланысы барлығын өз шешімінде шегеленіп айтыпты.

Дегенмен бұл шешімде шындық басым деп кесіп айту да қиындау. Себебі 1949 жылы осы аудандағы

Осы жылы Орта Азия әскери округі шақыртуымен Термез қаласына әскери борышымды етеуге келдім.

... Полк комиссары Кентанау қоршауда қалғанымызды айтқанда сарбаздардан сабыр кете бастады. Біз бұл кезде бір селоның жанында бекініп жатқанбыз. Қалайда қоршауды бұзып өтудің жоспарын талқылай бастадық. Уақыт аз, жау жақын жерде. 17 адамнан тұратын барлаушылардан бірде-бір адам тірі қайтпады. Дереву екінші барлау тобын жасақтап, түнделете жолға шығардық. Олардың бәсеуі ғана аман келіп, «темір құрсауды» бұзып шығудың мүмкін еместігін айтты. Жау шебін жарып шығамыз деген жоспарымыз жүзеге аспады. Бірнеше рет шабуылға шығып, көп шығынға ұшырап, кері шегіндік. Өлгендерді түн жамылып асығыс-үсігіс жерлеп, сөтінеп қалған бөлімдерді бір-біріне қосып, аз әскерді аман алып қалудың қамына кірістік. 1942 жылдың 27 мамырындағы түні кезекті ұрыста сол аянғыма мина жарықшағы тиді, командиріміз де жараланды.

Бөріміз окопта жайрап жатырмыз. Таң қылаң бере біздің окопқа қарай 10-12 неміс танкісі беттеп келе жатты. Артында қаптаған жау автоматшылары. Бөріміз тым-тырыс тына қалып, алдыңғы жаққа үреймен кез тігіп отырмыз. Кенет жау бағытын кілт өзгертіп, әлі де ұрысы басылмаған село жаққа қарай кетті. Ол селоның аты есімде жоқ, билетінім, ауыл біздің бекіністен небәрі жарты шақырым жерде болатын. Жаудың соңғы тобы қарсы алдымыздан өте бергенде комиссар Кентанау оқ жаудыруға бұйрық берді. Аз немісті ес жидырмай жусатып салдық. Алайда тұс-тұстан көмекке автоматшылар келіп, граната лақтырып, біздің бөлімнің быт-шытын шығарды. Тірі қалғандардан елгендер көп. Комиссар Кентанау да қаза тапты. Кеп ұзамай тұтқынға түстік. 10-12 адамбыз. Бізді Кременчук қаласындағы лагерьге қамады. Немістер партияға еткен коммунистерді сезге келмей атып тастап жатыр. Соңғы ұрыс алдында комиссар Кентанау барлығымыздың партбилетімізді жиып алып, ертеп жіберген. Станцияға келген пойыздардан жүк түсіріп, жүк артып, күніміз өтіп жатты. 1943 жылы біздің лагерьден 500 тұтқын іріктеліп, Германияға жіберілді. Ішінде мен де бармын. Шығыс Пруссияның Загн қаласы. 2000-ға тарта тұтқын сым қоршаудың ішінде жаттырмыз. Біраз уақыт бізді ешкім мазаламады. Бар-жоғымызды ұмытқан сияқты. Шілденің

қарамағындағы ФЗУ-да дәріс алып, «токарь» мамандығын игеріп шықтық. Елге оралған соң алдымен Сарысу ауданында инспектор, сонан соң Шымкенттегі облыстық халыққа білім беру бөлімінде мұғалімдер даярлаумен айналысып, 1934 жылы білімімді жетілдіру үшін Ленинградқа екінші рет сапар шегіп, Герцен атындағы педагогикалық институтқа аттанып кеттім. Бірақ бұл арманым іске аспады. Орын толып қалғандықтан елге қайтуды ар санап, амалсыздан Ленинград облысы, Псков қаласындағы Киров атындағы институтқа құжаттарымызды тапсырдым. 1939 жылы оқуымды ойдағыдай аяқтап, Қазақстанға қайта оралдым. Оқып жүрген кезімде үздіктер қатарынан көрініп, 1939 жылы партия қатарына да кандидат болып қабылдандым. Облыстық білім бөлімі Шымкенттегі Калинин атындағы мектепке жолдама беріп, сол білім ордасында математика пәні мұғалімі болып істедім. Алайда жаны қалаған бұл жұмысты ұзақ атқара алмадым. Ұзамай қалалық военкоматтан шақырту келіп, әскер қатарына алынып кеттім. Біздің әскери бөлім Батыс Украинаның Хыров деген елді-мекенінде орналасып, полк штабында писарь болдым.

Сол арада соғыс өрті лаулап, біздің бөлім де кескілескен шайқастың талайына қатысты. Қарасы қалың жаумен шегіне ұрыс жасап келеміз. Гайсин қаласынан 40 шақырымдай жердегі, Винницаның шығысына таман орналасқан деревнядағы жан алып, жап беріскен шайқас тұл-тура екі күнге созылды. Үшінші күні немістерді деревняның бір бөлігінен түре қуып шықтық. Дегенмен біздің бөлім қоршауда қалып қойған болатын. Деревняда әлі ұрыс жүріп жатқанын автоматтың толассыз тарсылынан аңғарып келеміз. Біз ауылға беттей бергенде немістер езеннен өтер көпірді жарып жіберіп, езен бойын жағалап, еткел іздеп, біраз жүріп қалдық. Бұл әрекетіміз бекершілік екен, батпақты жерде жүрісіміз енбей, бағытымызды өзгертуге тура келді.

Бізге қару-жарақ та қат. Үш адамда бір мылтық. Батпаққа батқан арбаларды итшілеп жүріп итеріп шығарып, әрең дегенде орталық көшеге шықтық. Сол сәтте 60-қа тарта адамның қарасы керінді. Алыстан шырамытпағанмен, жақындай бере жау қолына түскен ез жауынгерлеріміз екені байқала бастады. Құтқарып алатын қауқар қайда, күзеті мықты. Кеп ұзамай сол солдаттардың кебін

бір айналдырса, шыр айналдырады» деген рас екен, орманнан шыға бере екі неміс солдаттына кезігіп, қарсыласа алмай, қайта қолға түстік. Бізді Могилев қаласындағы штабқа алып келді. 3 күндей ұстап, «Қайдан жүрсіңдер?, Партизандар қайда?» деп ұрып-соғып, тергей бастады. Тоқтаусыз тепкілегендердің «Швайн русь» дегеннен басқа сөзін ұқпаймыз. Бет-аузымыз дап-дала. Мұнан түк шықпасын түсінді ме, келесі күні немістер бір аудармашы ала келіп (Приволжалық жергілікті неміс екен), тілдесе бастады.

Бұл 1941 жылғы қарашаның басы болатын. Лагерьдегі тозақ өмір осылай басталды. Тәулігіне 200 грамм нан мен тұзсыз атала береді. Аршылмаған шіріген картоптан жасалған аталаның сасық иісі мұңкігенде, ішпей жатып жүрегіміз айнапты. Амал жоқ, шошқа да тұмсығын батырмайтын быламықты талғажау еттік. Қарашаның соңына қарай солдаттар арасында тиф ауруы қатты тарап, мен де 15 күндей нәр татпай жатып қалдым. «Госпиталь» деп аталатын, есік-терезесі аңғал-саңғал сыз барактамыз. Күніне 200-дей адам аурудан еледі. Аурудан аман, тірі жүргендер ертеден қара көшке дейін кеселден кез жұмған тұтқындарды кемумен болды. Кейде олар жерлеп үлгере алмай, мәйігі айна бастағандармен бірге көрер таңды кез ілмей атқызып шығамыз. Осындай алапат аштықтан, алмай тынбайтын аурудан соң барактағы 900 адамнан 50 шақты ғана солдат қалдық».

Түйіндей айтқанда, Тілеуқабылов Сопыбек тарқан тауқымет осындай. Бір айта кетерлігі, оның ісіне қатысты құжаттарда сотты болғандығы керсетілмепті. «Түркістан легионында» да болмаған.

Жалпы күні бүгінге дейін сұрапыл соғыстағы тұтқындар қасіреті жабық тақырыпқа айналғаны жасырын емес. Кеңес үкіметі де соғыс тұтқындарын түгелдей «сатқын» деп санап, оларға еш аяушылық білдірмеді. Біз тілге тиек етіп отырған қазығұрттық соғыс құрбандарының қилы тағдыры да мыңдаған солдатты сергелденге салған сол күндердің бір үзігі ғана. Демек, соғыс тұтқындары, «Түркістан легионы» турасында да Тәуелсіз Қазақстанның ез ұстанымы болуы керек. Білікті ғылыми зерттеулер жүргізіліп, архивтер де толық ашылуы тиіс.

Сейдахан ӘЛІБЕК,
М.Әуезов атындағы ОҚУ
колледжінің директоры,
тарих ғылымдарының докторы.